

L'APORTACIÓ DE L'ARQUEOLOGIA A L'ESTUDI DE LA FORMACIÓ I EXPANSIÓ DEL FEUDALISME CATALÀ

MANUEL RIU
Universitat de Barcelona

Advertència prèvia

Si bé l'aportació de l'arqueologia medieval a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català pot ésser molt àmplia i diversa, cal tenir present que aquesta ciència es troba encara entre nosaltres poc desenvolupada per haver aconseguit uns resultats definitius. Ens caldrà, en una breu comunicació, limitar-nos a fer alguns suggeriments per tal de facilitar les investigacions arqueològiques més útils en aquests moments i millorar així, no solament el coneixement dels llocs d'hàbitat fortificat, ja que —en part almenys— foren conseqüència de la implantació del feudalisme (i en altres la provocarien), sino també les característiques de les fortificacions que, des del segle IX fins el XIII, sorgiren arreu de Catalunya. Aquest darrer punt ens sembla ara el més urgent.

Abans de realitzar un treball de camp exhaustiu o almenys sistemàtic, seria de desitjar, amb tot, una «relectura» dels documents i testimonis escrits i gràfics, en general, amb visió arqueològica, i una exploració igualment acurada de la toponímia, que és més indicativa, en moltes ocasions, del que hom podria suposar. En aquesta recerca preparatòria, autèntic treball d'equip, la col·laboració dels historiadors medievalistes i la dels filòlegs, pot ésser molt valuosa i fins i tot necessària per a l'arqueòleg. Després el treball de camp resultarà molt més fàcil, car aquest ha d'ésser selectiu forçosament i, en una primera fase, cal que es limiti a les exploracions de superfície en els llocs registrats, i a talls o prospeccions en punts concrets (els que semblin més adients, segons les característiques del jaciment) abans d'emprendre excavacions «totals» o «intensives» dels jaciments que poden ésser més importants o fructífers. Procedint d'aquesta forma —primer «extensiva» i després «intensiva»—, hom podrà realitzar una planificació del treball que, en aquests moments d'autèntica febre devoradora d'estacions arqueològiques i d'inconsciència col·lectiva, ens manca del tot. Si cal administrar amb cura els diners de què hom disposa, per comptes d'excavar —o de «buidar»— malament castells i més castells sense treure'n cap profit científic (com per exemple les anàlisis dels materials que haurien de permetre de datar —per mitjà d'uns estudis estratigràfics ben fets— les fases de construcció dels murs dels diversos monuments), caldria triar els jaciments que puguin ésser fonamentals, excavar-ne els més fàcils —al marge d'interessos localistes— i emprendre, d'acord amb els resultats obtinguts, l'excavació i anàlisis successius i «intensius» d'alguns d'aquests jaciments considerats fonamentals, deixant sempre els elements i testimonis de comprovació suficients per tal que les successives generacions d'arqueòlegs (més ben preparades) puguin ampliar els coneixements de les estructures defensives i protectores d'època feudal.

Si ara ho buidem tot —i és el que s'està fent amb excessiva freqüència i impunitat—, després les conseqüències seran irreparables. I hom podrà lícita-

ment acusar la nostra generació d'irresponsable. És cert que els documents, sortosament per a l'història medieval de Catalunya, ens diuen moltes coses¹. Però no ho és menys, que no ens ho diuen pas tot. Bona part de la història de la Catalunya feudal resta encara al subsòl, esperant els qui l'han de recercar, suficientment preparats metodològicament i conscients de la tasca, irrepetible, que hauran de dur a terme².

Els primers treballs a realitzar

Voldria que aquestes meves paraules no s'interpretessin com una acusació a ningú, car no pretenen ésser acusatòries, sinó tan sols una advertència prèvia a la matèria que, sumàriament, haig d'exposar, assenyalant unes possibles fases en el treball a realitzar, amb un cert ordre cronològic.

a) *Relectura dels documents*. Potser n'hi hagi prou amb un exemple concret, per tal de veure el que hom proposa. Si rellegim el document *De feudis*, del 8 dels idus (= dia 6) d'abril del 1272, hi veurem³ una colla de castells catalans sobre els quals el rei Jaume I demana la *potestas*, o reconeixement de la seva autoritat superior, i que li prestin l'homenatge de mans que li deuen els qui els posseeixen, als quals el rei qualifica de *domini*, senyors o amos, precisant però que posseeixen dits castells en feu i no en alou o plena propietat. Al document, hom dóna el nom de *castrum* a la major part dels castells que anomena, però entre els topònims hi apareixen algun *castell* (Castell Sent, Castell Galeff) i *castelló*, *castellet*; *roca* (Rochabruna, Rocha Corba, Roca Mora, *roca fundata*), *roqueta* (roqueta); *torre* i *torralla*; *guardia*, *guardiola*, *miralles*, *forces*, etc. noms que indiquen prou clarament que ni totes les fortaleses eren iguals, ni totes tenien la mateixa importància. Dintre del terme d'un castell, el d'Estopanyà, hom hi troba un «dominus cuiusdam ruppis que dicitur Miravet». Alguns castells termenats es diu ben explícitament al text que tenien altres fortaleses, *fortitudines* o bé *fortedae*, dintre del terme («que in terminis dictorum castrorum sunt»). Veiem que és possible, fins i tot, que el *dominus* d'aquestes fortaleses sigui diferent del del castell termenat on s'inclouen.

Per altra banda, veiem que el castlà de Tàrrrega, al comtat de Barcelona, ha d'anar a la host *pro eodem castro*, per dit castell, amb deu cavallers. I sabem que

¹ No crec que sigui necessari recordar aquí la tasca acomplerta per Ramon d'Abadal, Pierre Bonassie i tants d'altres, en el camp historiogràfic. Es obvi que la lectura dels seus treballs ha d'ésser prèvia a qualsevol recerca arqueològica.

² Altres països tenen millor organitzat l'estudi dels castells i fortaleses. A França, per exemple, el Centre d'Investigacions Arqueològiques, de la Universitat de Caen, instituí el 1962 els col·loquis internacionals de castellologia medieval, que han donat lloc a la publicació de les sèries del «Chateau Gaillard. Études de Castellologie Médiévale», des de 1964. I, més recentment, el Centre d'Étude des Bastides, creat el 1983 a Villefranche-de-Rouergue. A Cuneo (Itàlia), el desembre de 1981, tingué lloc el primer Convegno Internazionale italià dedicat a «Castelli, storia e archeologia», en el qual no mancaren ni les ponències de metodologia, ni alguns balanços nacionals, ni les recerques regionals, i els problemes de la restauració i reutilització (no menys important) dels castells. És ben recent la publicació del *Castellarium Anglicanum* de D. J. Cathcart King (Kraus International Publications, New York 1983, 2 vols.), amb un índex i bibliografia dels castells d'Anglaterra, el País de Gales i les illes. I no menys útil el *Dictionnaire des châteaux et des fortifications du Moyen Âge en France* (Eds. Publitotal, Strasbourg 1979, 1288 pàgs. amb 2.500 ils.) preparat per un equip dirigit per Charles-Laurent Salch, que recull unes 30.000 notícies breus, amb plànols, fotos i bibliografia. Arreu els corpus de castells són ara freqüents.

³ Publicat per Angel Canellas: *Doce documentos fiscales aragoneses del siglo XIII de la alacena de Zurita*. Institución Fernando el Católico. Diputación Provincial, Zaragoza 1983, docs. 3-4, pàgs. 60-64.

el senyor del castell de Taradell tan sols havia d'anar a l'host amb quatre cavallers, o bé que el senyor dels castells de Cervià i de Púbol, al comtat de Girona, hi havia de portar 20 cavallers. Aquestes xifres ens indiquen les proporcions, o «magnitud» suposada, dels castells de l'època i de les forces respectives. No tots els castells, doncs, tenen la mateixa importància estratègica, ni tan sols monumental, ni la mateixa força, i les variacions dels preus que hom en paga quan es traspassen, en són també proves fefaents.

És evident que, tot i que hi ha *turres* convertides ja en castells el segle XIII (i abans i tot com veurem), la qual cosa ha suposat la desmembració del terme d'un vell castell i la parcel·lació per motius ben diversos (raons familiars, socials o polítiques), roman una gradació, de menor a major, entre les *turres*, les *guàrdies* i els *castra*, utilitzant-se la denominació *fortitudines* com un nom genèric per a designar les torres i guàrdies situades dintre del terme d'un castell i qualsevol altre tipus de fortificacions.

Hom esmenta també explícitament al text, per exemple, que el rei Alfons donà llicència a l'abat de Cuixà perquè construís fortalezes (*forcias*) en tot el territori del monestir («in toto suo honore», diu literalment), sempre que en donés la potestat al rei, i no les infeudés a cap cavaller. Facilitava així d'una banda la defensa del senyoriu de Cuixà i evitava la ingerència d'altres cavallers seglars en el domini, en detriment de l'autoritat superior. Indica també el document que hom havia construït una fortalesa (*forciam*) a la vila de *Mosseto*. Els senyors feudals construïen, doncs, fortalezes en els seus dominis, i els propis vilatans cercaven de protegir-se també bo i fortificant les viles. El document de referència, que hem pres ara com un exemple, ens indica no sols la varietat de castells, sinó que permet d'establir-hi certes diferències i valoracions relatives, fins esmentar la petita *turris* privada, destinada a la protecció dels béns d'un particular —que inicialment en degué ésser el constructor⁴— i de les persones que habitaven el lloc.

No seguirem ara per aquest camí. Els documents, ho hem vist, ens poden indicar la situació, aproximada almenys, i donar una valoració relativa de les construccions, fins i tot quan no ens descriuen com eren.

b) *Situar els elements defensius en un mapa.* Cal després situar castells i districtes o termes en un mapa (que caldrà confeccionar partint dels mapes geogràfics), veure quan els diversos districtes han quedat plenament completats, i també la distribució de les fortalezes menors dintre de cada terme, precisant-ne la funció, vigilant o bé protectora, envers els qui hi viuen.

c) *Examinar la toponímia significativa.* Veure als mapes de la zona escollida la toponímia que pugui ésser significativa: penyes, roques, torres, guaites, miralles, etc, dintre cada terme o districte de castell, i a continuació recórrer el terreny (a peu) i anotar tot allò que cridi l'atenció. Cal aprendre a veure en el paisatge la imprompta del passat, que no es manifesta pas tan sols a través dels fragments de ceràmica que hom troba a la superfície, sino en les ondulacions del terreny, restes de camins, marges o murs abandonats, terrasses artificials, montículs de terra, forats o altres impromptes a la roca, etc. Quan hom s'habitua a veure aquests vestigis (que no sempre els topònims conservats indiquen),

⁴ Els documents solen indicar-ho. Així, per exemple, el 7 de desembre del 971 un document de la catedral de Vic ens parla de «ipsa turre que fuit de Eldesindus condam», al comtat de Manresa, al lloc que diuen precisament a la Torre. Vegeu E. Junyent: *Diplomatari de la Catedral de Vic*. Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic 1984, 3.ª entrega, doc. 444, pàg. 370. I al Cartulari de Sant Cugat del Vallès (edició J. Ruis Serra, vol. II, doc. 545, pàgs. 203-205), un document del 19 de juliol de 1037 esmenta la «turrem qui fuit de Tedbert que dicunt Belvizi». N'hi ha molts d'altres.

s'adona de la varietat i intensitat que n'hi ha arreu, testimonis muts d'un habitatge que cal saber retrobar.

d) *Realització de talls de comprovació.* Un cop localitzat el possible jaciment és probable que calgui realitzar un tall de comprovació. Si hi ha murs visibles, una «sanja» perpendicular als murs (d'uns tres metres de llarg per 1,50 m d'ample) pot proporcionar un tall estratigràfic suficient que permeti de datar les successives fases de construcció i habitatge. Si no hi ha restes d'estructures aparents, caldrà fer-hi «sanjes», rases o talls allargassats, sempre en diagonal respecte dels punts cardinals, formant angles de 45°, per tal de trobar més fàcilment les possibles estructures enterrades al subsòl. És possible que un parell de talls, paral·lels o bé encreuats, siguin suficients per tal de conèixer la situació de les estructures i la potència estratigràfica del jaciment. I amb això, les possibilitats arqueològiques del lloc, en relació amb la documentació que d'ell s'hagi conservat. És preferible sempre aquesta exploració «extensiva» a una excavació «intensiva» del jaciment sense conèixer les seves possibilitats.

e) *Tria dels millors jaciments.* I tan sols després de totes aquestes operacions prèvies hom podrà decidir a quins llocs –per la major potència estratigràfica o per la qualitat i nombre dels materials que proporciona la prospecció– cal planejar una excavació «intensiva» pròpiament dita. Fins i tot, en aquest darrer cas seria preferible, encara, de no iniciar els treballs en l'estació arqueològica que es consideri més important, fins després d'haverne realitzat una altra, en un lloc adequat però més senzill, de tempteig o prova. Cal assegurar totes les fases per tal de treure'n el màxim de profit. Després que hom hagués prospectat detingudament una *turris*, una guardia i un castell d'un comtat o senyoriu, nosaltres aconsellariem encara de fer el mateix en un altre senyoriu, per tal de veure si les seqüències es repeteixen, o bé si hom obté resultats divergents, per tal de reexaminar la planificació d'una excavació intensiva.

f) *Necessitat d'una planificació.* D'aquesta manera, amb una planificació adequada per a tot el Principat, hom podria aconseguir resultats espectaculars amb costos menors. Excavar castells indiscriminadament no conduiria a res. Encara hom podria escollir tipus diferents de torres (per exemple, una de planta quadrada, una altra de planta rodona, una de poligonal...; torres de paraments ben diferents, etc.) i de castells, si no és possible amb un sol exemple –car és lògic que no ho sigui– de veure l'evolució diversa de les estructures, des del segle X fins el segle XIII⁵.

Objectius assolits i projectes immediats

Fetes aquestes consideracions preliminars, ara veurem alguns dels objectius assolits⁶ i alguns dels projectes immediats. En la nostra *Hipòtesi entorn dels ori-*

⁵ Podria aquí estendre'm en consideracions i precaucions metodològiques sobre les excavacions de castells, tema ben investigat i amb una abundosa bibliografia específica en diverses llengües, però no ho faré perquè el meu ànim, en aquests moments, no és pas el de fomentar aquest tipus d'excavacions, si no el de frenar-les. En canvi, penso que pot ésser útil, per a orientar les tasques preliminars, un treball com el de Fèlix Duran i Cañameras: *L'arquitectura militar catalana del segle XIV, a VII° Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Barcelona 1962, vol. III: Comunicaciones*, pàgs. 291-298, amb 10 figs., on examina les modificacions introduïdes en valls o fossats, plantes dels castells, torres, espitlleres o sageteres, lladroneres o garfis, portes, etc. Del mateix autor també: *Notas arqueológico-históricas sobre los castillos feudales de Cataluña* (Barcelona 1914), on feu recompte de 150 castells feudals a Catalunya.

⁶ Entre els treballs clàssics de conjunt esmentarem, a més del de Fèlix Duran: *Notas arqueológico-históricas sobre los castillos feudales de Cataluña*, publicat al «Boletín de la Sociedad ▶

*gens del feudalisme a Catalunya*⁷, plantejarem alguns problemes bàsics del tema, que poden servir de marc als objectius presents, i que no ens cal repetir. I en un altre treball, titulat *A propósito del feudalismo todavía*⁸, trassarem les línies bàsiques de l'origen i evolució del feudalisme català, puntualitzant el pas del fisc i del benefici al feu, dels *castella* als *castra*, les subdivisions dels comtats en valls, la formació dels districtes castrals, l'aparició de les esglésies castrals, el paper de les torres i guàrdies, i la transmissió dels «castra» fins a les darreries del segle X, on vindria ja l'enllaç amb els recents treballs del professor Pierre Bonmassie. Després de redactades les dues visions nostres, que són complementàries, estudiarem *El paper dels 'castra' en la redistribució de l'hàbitat al comtat d'Osona*⁹, que veuríem amb goig que fos continuat i extensiu a la resta dels comtats catalans per altres estudiosos amb visió arqueològica dels problemes.

Els esmentats treballs ens excusen ara de retornar sobre els aspectes més generals o ambientals i ens permeten d'insistir, en canvi, en els més estrictament arqueològics que vàrem iniciar fa ja alguns anys¹⁰, en un treball encara inèdit, parlant: 1) de les torres carolíngies de fusta, de planta circular i de 4 a 8 metres de diàmetre, amb altures de 4 a 5 metres, datables entre les darreries del segle VIII i el darrer terç del IX i que, pel que sembla, alguns encara dubten que haguessin existit; 2) de les torres cúbiques i prismàtiques, de plantes quadrades o rectangulars, i de parets de pedra, que les succeïren des del segle X, amb carreus més o menys ben treballats; 3) de les torres cilíndriques o troncocòniques, de planta rodona, de pedra també, que hom construï dels segles X al XII, i 4) dels castells pròpiament dits, des del segle XI. Voldria insistir ara sobre tots aquests, i alguns altres aspectes, amb noves precisions, car és l'objectiu propi i directe de la meua comunicació. Sé que restaran en un segon terme, molt desdibuixats, els aspectes dedicats a l'habitatge en l'època feudal, que deixo per una altra ocasió.

Les primitives torres i fortificacions de fusta

Des de les darreries del segle VIII les necessitats de defensa i protecció dels camins i de les zones ocupades militarment, comportaren la proliferació de les construccions circulars de fusta, bastides damunt la roca¹¹, de 4 a 8 metres de diàmetre a la base i d'una altura proporcional, de 4 a 5 metres, segons permeten albirar algunes incisions conservades a l'espadat principal del lloc de Viver. Els turons que dominen el paisatge i els camins, són els emplaçaments més adequats. Un cercle de pivots amb forats de 15 a 30 centímetres de diàmetre, distanciats de 60 cm. a 1,80 m els uns dels altres, i endinsats a la penya de 15 a 18 cms., algunes vegades formant fins i tot un doble cercle, amb un rebaix exterior

► Artístico-Arqueològica» (Barcelona 1913-1914), el de Jeroni Martorell: *Castells i viles fortificades de Catalunya* a «Club Excursionista de Gràcia» (Barcelona 1933). Cal tenir present, amb tot, les dates en que ambdós treballs vegeren la llum, en valorar-los.

⁷ «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), II, vol. I, núm. 4 (1981), pàgs. 195-208.

⁸ «Estudios en Homenaje a Don Claudio Sánchez Albornoz en sus 90 años. Anexos de Cuadernos de Historia de España», vol. II (Buenos Aires, 1983), pàgs. 65-82.

⁹ «Ausà» (Vic), X, núms. 102-104 (1982/1983/), pàgs. 401-409, 1 mapa.

¹⁰ *Apport de l'archéologie médiévale à la connaissance des origines de la Catalogne*. Université de Paris-Sorbonne (Paris IV). Centre d'Etudes Catalanes. Paris 1980.

¹¹ M. Riu, *Probables huellas de los primeros castillos de la Cataluña Carolingia*. «San Jorge» (Barcelona), núm. 47 (1962), pàgs. 34-39, 10 ils.

circular a la penya que mostra un galze de 30 a 35 cms.¹², i amb petits dipòsits en mig, possiblement per a les aigües residuals, solen ésser els únics vestigis visibles. Damunt d'aquesta plataforma elevada, deuria aixecar-se la torra pròpiament dita, amb parets de troncs gruixuts i d'uns dos metres o poc més d'alçada, amb coberta cònica de fusta, argila i glesbes, que no ha deixat cap rastre.

Si hom examina amb cura les serres que vorejen el Llobregat, serres que s'eleven uns 700 metres sobre el nivell del mar, trobarà vestigis semblants als apareguts des de Sabadell¹³ i Terrassa fins a Viver i Obiols. Prop de l'església de Sant Vicenç d'Obiols hi hagué una torre d'aquestes, bastida sobre una plataforma de pedra que fou arrodonida. A Viver hi ha vestigis d'una vintena, distribuïdes sobre set turonets, al voltant de dipòsits d'aigua i escales excavades a la roca, i fins de closos i tancats o palissades. Una de les torres medeix 3,90 m de diàmetre i mostre els forats (de 25 cms. de diàmetre) distants de 1,20 a 1,80 m. Una altra torre, de 5 metres de diàmetre, té pivots de 25 a 45 cms. de diàmetre, distants de 80 cms. a 1,60 m. els uns dels altres. I una tercera, de 6,30 m de diàmetre, amb pivots de 25 i 30 cms., presenta distàncies menors entre els pals (de 60 a 70 cms). Sembla, doncs, que no hi hagué un sol model i la capacitat fou diferent. Amb tot, no crec que hi poguessin romandre més de deu persones i, probablement, la guarnició deuria limitar-se a quatre o cinc persones.

A Sant Joan de Montdarn, damunt la roca dita de Sant Joan, hom pot veure els vestigis d'una torre de fusta, de cinc metres de diàmetre i doble cercle de forats per als pivots, de 32 a 40 cms. de diàmetre, i al costat de la torre un dipòsit excavat a la penya de 2 x 2,27 m., que estigué rodejat per un tancat de fusta. Un altre dipòsit rectangular, localitzat a Viver prop de can Coromines, sembla ser la empremta d'una premsa de vi. El desaigüe en un receptacle cilíndric d'un metre de diàmetre sembla invitar-nos també a pensar en aquesta funció vitivinícola que pot ésser força posterior a l'època que ara ens ocupa.

Cal observar que aquestes construccions a la roca han d'haver estat fetes per gent que tenia un bon utilatge de ferro per a treballar-la. Sabem que els francs de la Galia foren famosos per la qualitat de les seves armes; hom pot pensar també que amb el ferro sabien fer escarpes, destrals, pics i altres eines de tall. El fet que la primera farga pirinenca, al Pallars, sigui documentada el 851, sembla indicar, com ja hem fet notar a una altra banda, que aquesta part del Pirineu hauria après les tècniques de treballar el ferro de temps, restant les primeres fargues vinculades als monestirs pirinencs i a les petites comunitats d'homes lliures que, en algun cas almenys, foren absorbides pels esmentats monestirs¹⁴. El pic i l'escarpa, amb maces de fusta o de pedra, degueren ésser les principals eines emprades per a tallar la roca, segons ens mostren les marques que hom pot observar a les penyes aplanades artificialment.

¹² De galze exterior, amb la penya artificialment arrodonida, l'exemple més clar hom l'ha trobat fins ara a Obiols, comarca del Berguedà.

¹³ L'amic Albert Roig, de l'Universitat Autònoma de Barcelona, prepara un treball sobre les torres rodones de fusta, i crec que en té moltes de localitzades per la comarca del Vallès. Hom parla fins d'una trentena. Construir una torre de fusta degué ésser una tasca ràpida per a un expert. Quan Jaume I assetjava Burriana, en ple segle XIII, segons ens explica el *Llibre dels feits* (edició F. Soldevilla, Les Quatre grans cròniques, Barcelona 1971, n.º 158, pàgs. 73-74), un mestre d'Albenguena, dit Nicoloso, es comprometé a fabricar-li «un castell de fust d'aci a vuit jorns», i encara aquí es tractava d'una torre movedissa que deuria portar rodes i enginys.

¹⁴ Sobre aquest punt remeto al meu treball: *Contribution à l'étude des techniques de construction au Moyen Âge: parements, modules et outils*. En curs d'impressió a les actes del «Colloque des Techniques», Aix-en-Provence 20-23 octubre 1982.

Un altre punt important en relació amb aquestes torres de fusta deuria ésser el de la seva funció i cabuda. Si eren elements de defensa, com hem suposat, calia que tinguessin la possibilitat d'encabir un nombre de guerrers suficient per a fer front a un enemic potencial. Si haguessin estat simples torres de vigilància caldria estranyar-nos de l'elevat nombre de torres i de la proximitat existent entre les unes i les altres. Sembla, doncs, que tenien sobretot una funció defensiva i que, si bé la seva capacitat era molt limitada: com ja hem dit no creiem que cap torre pogués encabir més d'una desena d'homes, el nombre i la situació enlairada, respecte dels llocs de pas, en multiplicava la força i l'eficàcia.

Hom pot pensar que eren elements defensius de curta durada, ja perquè, la fusta a l'aire lliure i sense uns adequats mitjans de protecció duraria pocs anys, ja perquè era susceptible de destrucció fàcil pel foc. Però un aventatge d'aquestes torres era la seva rapidesa de construcció pels mateixos soldats, dirigits per algún tècnic, aspecte aquest sobre el qual ens informen molt millor les fonts musulmanes (pel que fa a al-Andalus, on tampoc aquest element defensiu era desconegut), que les fonts cristianes. Hom podrà pensar encara que aquestes torres de fusta –i cal cercar-ne més a d'altres comarques de Catalunya– ben poc tenen a veure amb la feudalització¹⁵. Nosaltres no ho creiem pas així, car les considerem un punt de partida important (sense oblidar les tradicions constructives del món clàssic) per a comprendre l'evolució posterior dels elements defensius en el procés de feudalització.

Les torres quadrades o rectangulars de pedra

Les torres rodones de fusta, ben aviat però, serien substituïdes per altres de pedra. A la interinitat de l'ocupació militar, des de la fi del segle IX –i ens cal recordar ara l'obra colonitzadora de Guifré el Pilós?– fins a les primeres dècades del segle XI, degué seguir un desig manifest de permanència a la terra: l'etapa ben definida del repoblament. I per aquesta nova finalitat les torres de fusta eren massa efímeres i requerien constants reparacions.

En excavar Viver, el 1961, en trobarem la prova bàsica. Al cim del Castell de Viver, sobre els vestigis deixats a la roca per la torre de fusta (d'uns 3,90 metres de diàmetre), s'aixecà en començar el segle X, una torre de pedra, de planta rectangular (d'uns 2,50 x 4,75 m.). Solament en coneixem l'esmentada planta, i les parets (de 70 cm. de gruix) d'uns 60 cm. d'alçada. Els carreus de pedra, ben treballats, un xic més petits que els visigòtics, i de pedra calcària menys dura, foren alineats damunt la roca allisada, a cops de pic i escarpa, i lligats amb fang argilós, formant filades molt regulars. Cada bloc o carreu medeix de 30 a 40 per 20 a 30 centímetres i dissortadament sols se n'han conservat dues filades. No obstant, per tal d'arribar a la base de la torre calia utilitzar una escala de fusta, unes cordes, o bé un tronc d'arbre recolzat a la roca, amb les rames mig tallades, que tal vegada es treia quan ja no era necessari, car aquesta torre es construï damunt del planell que forma al seu cim una roca singular, aïllada de l'entorn pels seus quatre costats formant un espadat, de molt difícil accés encara avui.

¹⁵ X. SITJES, *Els primers castells del Bages*. «Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages» (Manresa), núm. 31, 2.ª època (1981), pàgs. 27-31, amb ils. Consideracions sobre les construccions de fusta. També C. Quintana: *Restes carolíngies en el castell de Cervelló*. «Club Excursionista de Gràcia» (febrer-març 1970), pàgs. 22-25, 2 figs.

Albert Benet excavà (els anys 1979-1980) la torre d'Exemberga¹⁶, al Pla de Bages (municipi de Sallent), semblant a l'esmentada de Viver, si bé de més llarga durada. També els germans Enrich Hoja, d'Igualada¹⁷, han publicat una altra torre localitzada al Collet de Sant Pere Màrtir (municipi d'Òdena, província de Barcelona), de planta rectangular (7,10 × 5,80 m.) amb murs de 1,50 m. de gruix, i porta al Sud de 1,10 m. de llum. El parament, en aquest cas era també de pedres seguides i horitzontals, sense morter, instal·lat sobre la roca. En restava encara 1 m. d'alçada de parets, i a l'angle NE hi havia la llar de foc formada per dues pedres verticals, una a cada banda; tipus de foc, amb tot, que no ens sembla pas anterior al segle XII.

Penso que torres d'aquest tipus deuriem ésser les *turres* (sing.: *turris*) que apareixen a la documentació de l'època (des del segle X), tractant de fortificar i assegurar les *curtes* o centres administratius de les *villae* o grans finques agrícoles. La interpretació de la torre del Castellot de Viver, a la qual ens hem referit fa poc, com una *casula* o centre de culte pagà, que sembla temptar també els germans Enrich, tal vegada per existir igualment tombes al voltant, no ens sembla pas prou versemblant, car en aquell temps encara no s'havia generalitzat l'enterrament exclusiu dels difunts als cementiris parroquials.

La *turris*, a la Espanya musulmana, és també una construcció de planta quadrada o rectangular edificada per a protegir el poblament. N'hem vist exemples ben conservats a l'antic regne de Múrcia. A Catalunya cal assenyalar també alguns exemples de torres de planta quadrada o bé rectangular, les parets de les quals foren rodejades exteriorment per una construcció de planta rodona que oculta i engloba l'estructura primitiva prismàtica dintre d'una estructura cilíndrica, com fou el cas de les torres de Vallferosa i d'Ardèvol. No obstant aquest canvi de gust que comportà la mutació d'estructures angulars a rodones per tal d'evitar els angles de flanqueig i d'aconseguir una major fortalesa i resistència, se seguiren construint durant els segles següents torres de planta quadrada i de planta rectangular per a la defensa dels predis rústics. I fins més tard, quan ja s'havia imposat arreu l'estructura del mas-torre (segles XIII i XIV a ambdues Catalunyaes, Vella i Nova), en trobarem no sols al Principat sinó a zones de la seva influència, com les illes Balears¹⁸.

La base massissa del campanar de l'església de Marata, a les Franqueses del Vallès, podria haver estat també una *turris* quadrada, amb porta oberta al primer pis. I en seria un dels exemples més antics conservats en ésser reaprofitat com a campanar. Hom construïa torres de planta quadrada per a protegir les *villae* o finques rurals, com hem dit; també pels *vici* o poblets, com en el cas de Caulers assenyalat per nosaltres ja fa anys, on hom pogué detectar una torre de

¹⁶ A. BENET, *Torre de 'Chinberga', Sallent*, a «Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys» (Barcelona 1982), pàg. 400. Del mateix: *L'excavació de la torre de Chinberga a «Butlletí del F.A.E.S.»* (Sallent), IV (1980), pàg. 7, 1 plànol. I del mateix: *La torre de Chinberga (segles XI-XIV)* a «L'Esparver» (Sallent), IX, núm. 48 (1983), pàgs. 5-6, 3 ils. i 1 plànol.

¹⁷ J. i J. ENRICH i HOJA: *Sepulturas medievales en el Collet de Sant Pere Màrtir*. «Información Arqueològica» (Barcelona), núm. 15 (1974), pàgs. 74-75.

¹⁸ Vegeu per exemple la torre de S'Avall, construïda a un predi mallorquí, enfront de l'illa de Cabrera, els anys 1350-1360, amb 20 metres d'alçada i una planta quasi quadrada de 7,50 × 6,60 metres, utilitzant la pedra calcària clara molt ben treballada. Tenia un pis cobert amb volta i un altre arquivat, de fusta, i albergava de 6 a 11 guerrers. Gabriel Llompart: *La torre de defensa de 'La Vall' y la angustia existencial de la població costera mallorquina en el trescientos*. «Estudis Balearics» (Palma de Mallorca), IV, núm. 13 (1984), pàgs. 107-125, amb ils.

3 × 3 metres de planta a un dels extrems¹⁹; i fins als monestirs, com acredita l'exemple de Sant Sebastià del Sull (municipi de Saldes) també excavat i publicat per nosaltres. En aquest darrer cas, era una torre de 4 × 4,60 m., amb planta quasi quadrada, que protegia l'entrada principal al cenobi²⁰.

Un altre cas, tipològicament aparellable amb aquest i també a Catalunya, seria l'assenyalat per Núria Rafel: *Contribució a l'estudi de diverses restes arquitectòniques publicades com a columbaris romans*²¹, en què analitza quatre torres, situades entre Gelida i Vilafranca del Penedès, de la planta quadrada (de 5 × 5 m. i de 5,60 × 5,60 m.) o bé rectangular (5 × 2,80 m.) i d'altures inferiors als 7 metres, construïdes probablement els segles X-XI, amb «encofrat» de tàpia, per a protegir terres de cultiu i camins. Aquest sistema de construcció amb tàpia era, d'altra banda, ben conegut a la Catalunya dels segles XI i XII. Monsenyor Josep Rius i Serra, en la seva edició del Cartulari de Sant Cugat del Vallès²², transcriu un document del 28 de gener del 1145, on s'ordena fer una *fortitudine*, «de XIII tapiis in alto» als nous pobladors de les muntanyes properes al monestir de Sant Cugat, i hom els lliura «duo paria de tapieres», dos parells de fustes de fer tàpies, per tal de facilitar-los la tasca, a la vegada que se'ls permet disposar dels homes del domini monàstic. El monestir ofereix el vi que veuràn mentre treballin en la fortificació, enllestida en menys de quatre anys. El fet de què el monestir disposés de tapieres ens indica que el procediment no seria pas inusual en aquells temps, si hom tenia pressa o bé no disposava de pedra treballada.

Les torres rodones de pedra

Amb tot, des de la fi del segle X, i durant tot el segle XI, hom preferirà la torre de pedra de planta circular i amb porta elevada, oberta al primer pis, a la torre quadrada o rectangular. Penso que aquestes torres, que requerien una bona argamassa, i millors coneixements tècnics, s'iniciaren ja la primera meitat del segle X, però tingueren el seu màxim esplendor i acceptació entre mig segle XI i mig segle XII, essent freqüents a la frontera amb el món islàmic dels regnes de Lleida i de Tortosa. Amb el nom de *manresanes* són conegudes algunes d'aquestes torres, com si la defensa de la marca o frontera de Manresa n'hagués estat l'origen, cosa improbable; i altres han perdurat amb el nom de *guardies* o torres de guaita, que sembla recordar la funció pública de vigilància de fronteres i de camins. El primer exemple conservat, datable a la segona meitat del segle X, és possible que sigui la torre cilíndrica de Ribes (Garraf), d'uns 6,75 metres de diàmetre per uns 18 metres d'alçada, estudiada per Joan-Albert Adell i Eduard Riu i Barrera²³. Consta de dos pisos i terrat, té porta elevada al primer pis, amb arc de ferradura, volta guillonada de mitja taronja sota el terrat, i el seu mur resta coronat per marlets. El parament mostra vestigis d'*opus spicatum* (en filades soltes, com sol ser típic del segle X), però la major part de les filades ens recorden

¹⁹ M. RIU: *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers, Mun. Caldes de Malavella, prov. Gerona*. Excavaciones Arqueológicas en España, 88. Madrid 1975, espec. pàgs. 78 i 58 (planta).

²⁰ M. RIU, *Sant Sebastià del Sull, Saldes*, a «Les excavacions arqueològiques a Catalunya...» (Barcelona 1982), pàgs. 404 i 406.

²¹ «Fonaments» (Barcelona), núm. 2 (1980), pàgs. 117-125, amb 5 figs.

²² J. RIUS SERRA, *Cartulario de 'Sant Cugat' del Vallès*, C.S.I.C., Barcelona, 1947, vol. III, doc. 960, pàgs. 140-141.

²³ J.-A. ADELL; E. RIU, *La torre de l'alta edat mitjana de Ribes (Garraf)*. «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), I, núm. 2 (1980), pàgs. 87-93, amb ils.

l'aparell típic del segle, ben alineat però tallat a cops d'escoda. Fou arrebossada exteriorment amb morter de calç.

Altres exemples a assenyalar: la Torre Rodona de can Vinyals, de les Corts²⁴, de les darreries del segle X, que conserva uns 4,50 metres d'alçada i té un diàmetre de 5,60 metres. Fou escapçada i el seu aparell és menys regular, com si hagués estat bastida amb moltes presses, La Torre de Benviure, a Sant Boi de Llobregat²⁵, bastida entre 1025 i 1040, amb l'esglesiola, cases i corrals al seu voltant («mansionibus et curtibus» diu un text de 1048), mesura 4,50 m. de diàmetre interior a la base i té una altura conservada d'uns 11 metres; l'aparell és de lloses de licorella, escalabornades i col·locades en filades horitzontals. I la torre del Fusteret, a l'entrada de Súria²⁶, té 5,35 m. de diàmetre i uns 9,80 m. d'alçada; mostra la porta al primer pis, com és habitual en les torres d'aquest tipus, i fou construïda amb un parament molt regular, petit i allargassat, propi també del primer terç del segle XI.

La Torre del Caracol (mun. El Tossal), esqueixada per un llamp, mostra el basament rectangular fet per grans blocs de pedra. Però altres, com la de Comiols, a la serra d'aquest nom, són cilíndriques des del fonament situat damunt la roca. Aquesta darrera, amb un diàmetre exterior de 7,5 metres i un gruix de parets de 1,60 metres, conserva una superfície útil interior de 4,30 metres de diàmetre i hom pot veure encara a la part alta del darrer pis la volta hemisfèrica amb obertura central per a pujar al terrat superior, segurament per una escala de fusta. La torre o Pilar d'Almenara, a la part occidental de la serra d'Almenara, fou bastida vers el 1070, té 7 metres de diàmetre a la base i una altura de 14,80 metres²⁷. La de Vallferosa, ja al·ludida, d'uns 25 metres, embotida en una estructura rodona segurament posterior, conserva encara la porta alta oberta al Sud com altres del mateix tipus. La de Benviure, també esmentada, fou adaptada posteriorment, obrint una segona porta arran de terra per tal de facilitar-hi l'entrada quan ja havia perdut el valor estratègic²⁸.

Algunes vegades aquestes torres, de dues plantes en general i amb exemples de tres pisos, que solen tenir un terrat al cim, mostren sostres i escales de fusta, si bé solen tenir volta hemisfèrica al soterrani i també al darrer pis, sota el terrat, car ambdues voltes els proporcionen una major consistència. Amb freqüència presenten encara a les filades baixes restes d'aparell dit de «soga y tizón», en el qual alternen els blocs de pedra col·locats horitzontals amb altres blocs més prims posats verticals a la mateixa filada, de forma semblant a les construccions coetànies del califat de Córdoba. Les més antigues solen presentar restes d'aquest tipus d'aparell²⁹. Amb tot, predomina l'aparell allargassat, tan típic del se-

²⁴ M. PAGÈS, *La Torre Rodona de les Corts*. «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), I, núm. 3 (1981), pàgs. 155-159, amb ils.

²⁵ M. PAGÈS, *La torre circular i els eremitoris rupestres de Benviure, a Sant Boi de Llobregat*. «Acta historica et archaeologica Mediaevalia» (Barcelona), núm. 1 (1980), pàgs. 175-195, amb ils.

²⁶ J. BOLÒS i MASCLANS, *La torre rodona de pedra del veïnat del Fusteret, municipi de Súria, Bages*. «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), III, núm. 7 (1982), pàgs. 434-441, amb ils.

²⁷ J. M. MIRÓ, *Les torres de guaita i el Pilar d'Almenara*. «Sió» (Agramunt), núm. 105 (1972), 1 pàg., i del mateix autor: *Més sobre el Pilar d'Almenara*. «Sió» (Agramunt), núm. 118 (1973), pàg. 8.

²⁸ Recentment Vicenç BURON, *Plantes de torres alt-medievals*. «Amics de l'Art Romànic. Circular núm. 33» (Barcelona, maig 1984), pàgs. 70-72, amb 5 ils., ha mostrat algunes variants de plantes d'aquestes torres, de formes poligonals, ovalades, oblongues i de ferradura.

²⁹ Francesc FITÉ, *Les torres rodones de guaita en la Catalunya Occidental (segles X-XI)*. Una hipòtesi sobre el seu origen. Comunicació encara inèdita al Congrés Nacional d'Història de l'Art (Barcelona 1984) ha suggerit recentment el possible origen islàmic d'algunes d'aquestes torres a la ►

gle XI, i fins al XII no torna a ésser l'aparell més quadrat i les filades bon xic més altes. La porta de mig punt és adovellada, algunes vegades amb dinteil enmig, i aquestes torres presenten poques obertures. La part superior sol tenir un sostre pla o terrat, per tal de facilitar-ne les tasques de vigilància. Hom discuteix si damunt d'ell hi hagué una coberta cònica de fusta.

A la cambra de la planta baixa, sols s'hi accedia (és possible que hom hagi obert portes posteriors, com en el cas de la de Benviure) per un forat obert enmig del sòl del primer pis. Sembla que l'esmentada cambra baixa s'utilitzà com a dipòsit de queviures i, en algun cas, com a presó. El primer pis solia ésser la planta noble o d'habitació del castlà (l'anomenada de vegades *exedra*), i el pis superior (anomenat *camera*), cobert amb volta hemisfèrica, era destinat a la guàrdia; d'ací s'accedia, per una escala de fusta, al terrat.

En precisar-ne la construcció, els documents solen ésser menys explícits del que hom desitjaria³⁰. No obstant, un document de Sant Cugat del Vallès, del 26 de juliol de l'any 1012, és particularment interessant per a la història de les *turres* ja que ens indica que, entre 1010 i 1012, un noble, anomenat Hisnabert, amb els seus familiars i serfs, es traslladà a Santaoliva, a l'extrem occidental de la Marca del comtat de Barcelona on construí una *turris* de pedra i calç («ex lapide et calce, forti et sinceri opera»), d'obra forta i massissa, amb grans despeses d'or i plata. I precisa que dita torre fou construïda «in altum cubitos quindecim»³¹, la qual cosa ens indica l'alçada que, si suposem el colze de 57 cms., ens donaria uns 8,55 metres. També la torre del castell d'Albinyana, que degué construir-se entre 1040 i 1046, devia fer-se de pedra i calç en un espai màxim de set anys i amb una altura de 50 pams («quinguaginta habentem palmos in altitudine»), segons ens diu el document de concessió atorgat a Bernat Otger per l'abat Guitard de Sant Cugat³². En aquest cas, suposant els pams de destre de 23 cms., l'alçada seria d'uns 11,50 metres. Però el document afegeix encara que al voltant de la torre l'obtentor ha de construir també un mur de pedra i calç que formi un pati clos («et in circuitu turris curtale firmum similiter a petra et calce»), si bé no n'indica l'altura ni el perímetre. Cal pensar que seria habitual ja l'edificació d'altres construccions entorn d'aquest tipus de torres, per tal de refugiar-se al seu redós la població veïna, en moments de perill. El document de fet ens explica com seria un castell típic català de la primera meitat del segle XI —constituït per una senzilla torre cilíndrica amb porta al primer pis, rodejada per una muralla ovalada més baixa, amb porta a nivell del sòl, sense torres protectores però en la muralla i ben adaptada aquesta al terreny, i amb una capella auxiliar—. Torre, mur i capella són els tres elements constants en aquest tipus de castell. El text de

► Catalunya de Ponent, assenyalant que el topònim *almenara*, referit a diversos llocs, significa en àrab «torre de senyals» fetes amb foc o bé amb fum. L'existència de torres de planta rodona i quadrada a les terres d'al-Àndalus, els segles X i XI, és evident.

³⁰ Vegeu, per exemple, P. BONNASSIE, *Les descriptions de forteresses dans le Livre des Miracles de Sainte Foy de Conques*. «Mélanges d'Archéologie et d'Histoire Médiévales en l'honneur du Doyen Michel de Bouïard» (Paris 1982), pàgs. 17-26. Les descripcions d'aquest *Livre*, escrit entre 1013 i 1050, permeteren al professor Bonnassie, en una conferència pronunciada a la Universitat de Barcelona el 28 de febrer de 1984, traçar a la pissarra un esquema en el qual mostrà la *turris* amb els seus diversos elements (sala baixa, *exedra* i *camera*) i, al seu costat, la *mansio* o *domus* on viurién la dona i els fills del castlà.

³¹ J. M.ª FONT i RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. C.S.I.C. Madrid-Barcelona, 1969, tomo I, vol. I, doc. 11, pàgs. 20-23.

³² J. M.ª FONT i RIUS, *Cartas...*, doc. 21, pàg. 40. El document, de 5 de novembre del 1040, pertany al Cartulari de Sant Cugat del Vallès. Edit també J. Rius Serra, *Cartulario de 'Sant Cugat' del Vallès*. C.S.I.C. Escuela de Estudios Medievales. Barcelona 1946, vol. II, doc. 553, pàgs. 213-215.

referència afegeix encara que les *guaites* pertanyents al castell se les reservava íntegres l'abat. Hom distingia, doncs, perfectament: les *turres* protectores de les *guaites* o llocs de vigilància que hi hauria al terme del castell. I aquest document ens indica fins i tot que l'obtentor del castell haurà de poblar la terra, com millor pugui; que tindrà la meitat de dit castell en alou (la qual podrà transmetre lliurement als fills), i l'altra meitat en feu («semper pro fevo») per l'abat i els seus successors en el cenobi. D'ambdues parts, tant de l'alou com del feu, la quarta part la reté dit abat «in dominio Sancti Cucufatis predicti et nostro», amb tots els delmes (*decimis*) que s'obtinguin del castell i els seus termes. L'abat es reserva el dret de nomenar o elegir el prevere que tingui l'església de dit castell, amb les primícies que li pertoquen. I els cavallers que hi hagi en el castell d'Albinyana haurà de seguir l'host de l'abat sempre que aquest ho consideri oportú.

Altres documents solen especificar també, a mig segle XI, que la torre serà construïda a una roca, *de pedra et calce* (any 1056) *aut de petra et gypseo* (any 1067), o sigui, de «pedra i calç», com ja hem vist en els casos anteriors, o bé de «pedra i guix», més rar en el món cristià encara. És difícil de saber el que podia costar una torre; el comte Ramon Berenguer I en comprà una, a un cert Artal, amb les terres del seu entorn, per 40 mancosos d'or el 15 de juny del 1064³³.

Des de mitjan segle XI algunes d'aquestes torres rodones, rodejades per una muralla ovalada de pedra com hem dit —com en el cas encara ben visible al castell de Mur³⁴— en les quals el parament de la muralla recolza damunt del parament anterior de la torre, es convertiren en torres de l'homenatge i residències senyoriales o feudals, pels *domini* o bé pels castlans, passant a integrar-se en els castells pròpiament dits, com és el cas de la torre del castell de Cruïlles (Baix Empordà) de la segona meitat del segle XI³⁵. I podem anticipar que aquest tipus de castell, ben típic del segle XI entre nosaltres, no fou pas, amb tot, el primer tipus de castell català.

Les 'Sales' i Palaus

El topònim, freqüent entre nosaltres, de «la Sala» que sol designar una masia important de parets de pedra ben treballada, de planta quadrada o rectangular, amb planta baixa i primer pis, ens porta a parlar d'un altre element important per a la història de la feudalització de la Catalunya Vella. És possible, fins i tot, que calgui emparentar el topònim *Palau* i les seves variants (Palou...), amb l'esmentat de la Sala. Vegem-ne un exemple, també procedent del Cartulari de Sant Cugat diverses vegades al·ludit aquí³⁶, datat del 17 de febrer del 1045 i referit a una terra que Bonfill Ató i la seva esposa Engúncia permuten amb l'actiu abat Guitard de Sant Cugat. Del document ens interessa ara la frase següent: «domos et curtes in comitatu Barchinone, in villa Vidamenia, que vocant Palacio, videlicet ante ipsam salam domenecam...» que ens descriu una vila murada,

³³ F. UDINA MARTORELL, *El llibre Blanc de Santes Creus*, doc. 11, pág. 14.

³⁴ És possible que calgui relacionar els topònims Mur, Moror i Marata amb el sing. *mars* o bé el plural *murūs*, paraula àrab que significaria «lloc de sitges excavades al subsòl rocós». Vegeu Luis Molina: *Nota sobre murūs*. «Al-Qantara» (Madrid), IV, nùms. 1-2 (1983/1984/), pàgs. 283-300.

³⁵ J. BADIA i HOMS, *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, vol. I, (Girona 1977), pág. 167, ens l'ha descrit curiosament. De planta circular, amb una altura total de 25 metres, és troncocònica des de certa altura, la qual cosa sembla indicar que fou construïda en dues etapes. Mostra dues voltes semiesfèriques, i una arcada enmig per sostenir un sostre de fusta.

³⁶ J. RIUS SERRA, *Cartulario de 'Sant Cugat' del Vallès*, C.S.I.C., Barcelona 1946, vol. II, doc. 578, pág. 243.

que anomenen Palau i l'edifici principal de la qual és la sala dominica o sala senyorial. La terra limita al Sud amb la porta de dita Sala. Sabem, doncs, que la porta de la Sala és a nivell del sòl, i sembla referir-se a una construcció efectivament quadrada o rectangular, diferent d'una simple *turris* (probablement més gran que una torre), i lloc d'habitació d'un *dominus* o amo de la terra, on resten situades les edificacions, i de la seva família. A la Sala, el senyor menja, beu, dorm i rep els amics, com sabem per la tradició germànica que ens descriu aquests edificis des del segle VI. Ara però, a Catalunya, hom anomena també Palau a l'antiga sala del *dominus*, centre del gran domini ja en el segle IX, edifici més o menys gran o luxós, que solia erigir-se enmig de la finca i rodejar-se dels corrals, estables, graners, magatzems i cabanes dels serfs.

Una enquesta arqueològica a les *Sales* i *Palaus* que ens ha conservat la toponímia, aixecant-ne plànols, alçats, i fent bones fotografies dels paraments, amb l'estudi de la distribució interior d'espais i obertures, de les possibles estructures conservades, bo i assenyalant les successives modificacions, mixtificacions o alteracions, creiem que podria oferir-nos un nou camí per aquestes investigacions. Sense necessitat, amb tot, d'endinsar-se massa aviat en el subsòl.

Nosaltres no hem encetat encara aquest punt, però pensem que pot ésser fructífer, «nexant» bé els testimonis documentals amb la toponímia conservada i amb les degudes projeccions *in situ*. La toponímia menor ens ha transmès molts exemples, i és impossible que una recerca acurada no permeti de conèixer les estructures fonamentals d'aquest tipus de construcció fortificada.

Les motes de terra

Dintre de les forteses de tipus més senzill, tot i que a molts pugui semblar una heretgia científica, no puc menys de referir-me també a les «motes» o construccions artificials de pedra i terra, destinades a elevar el nivell del terreny per a vigilar-lo o protegir-lo millor.

S'ha dit que no es donà el fenomen a la nostra terra, car no n'hi havia necessitat per ésser aquesta prou accidentada i muntanyosa perquè fos precís de construir-hi montícles artificials i de bastir-hi al damunt fortificacions. Penso que tot això s'ha afirmat molt a la lleugera. Estic convençut que al costat del mas del Sull (municipi de Saldes) hi hagué una mota que, al segle XII, s'esmenta com a castell del Sull. Resta allí l'elevació de terres, formant un monticle artificial a la cresta del Serrat que domina la vall del riu Saldes, esperant qui es decideixi a investigar-la. Una altra possible «mota» sembla haver-se localitzat a Olost, en els límits dels antics comtats de Besalú i Girona. Una tercera encara és possible que es construís el segle IX als montícles on conflueixen les aigües del Segre i del seu afluent Valira i on es fundà la nova població de la Seu d'Urgell³⁷. I fins una quarta n'esmenta hom a Igualada el segle XIII.

Els castells

El parament subsistent a la Serra Llarga de l'Ubac, del Castell de Vall Paradís, a Terrassa, format per quatre filades d'espiga, alternant amb quatre de carreus horitzontals, i que el 1955 Félix Hernández havia considerat «es probable que sea no del siglo IX sino del VIII», hagi constituït part del castell existent a Terrassa abans de la conquesta de Barcelona pels Carolingis. El formaven dos

³⁷ C. BATLLE, *Els orígens medievals de la Seu d'Urgell*. Rafael Dalarnau ed. (Episodis de la Història, 235), Barcelona 1979, pàgs. 9-10. La referència correspon als inicis del segle XV i apareix a l'*Espill manifest* del vescomtat de Castellbó.

fragments de mur, que foren destruïts entre 1956 i 1959: «Un d'ells format per dues fileres inclinades en forma d'espina de peix, col·locades sobre un sòcol horitzontal de pedres d'arenisca de la pròpia muntanya, i el d'aparell mixt sobre quatre fileres en espiga, cobertes per altres quatre d'horizontals, i aquestes continuades per dues filades inclinades i rematades per carreus anivellats»³⁸.

Si aquest parament pertanyia, en efecte, a un edifici defensiu, de planta quadrada o rectangular com sembla, seria un prototipus de torre, derivat de les torres romanes quadrades, de grans carreus, i element imprescindible en un castell, per rudimentari que fos, o bé seria una Sala. També al voltant d'una gran torre romana, en aquest cas de base circular, es bastí l'anomenat Castell-Vell de Rosanes, a 3 quilòmetres de Martorell. Dos tipus de torre, doncs, d'origen o de tradició romana (com en el cas de Tentellatge), perdurarien al llarg de l'alta Edat Mitjana a la nostra terra, donant lloc a un tipus medieval de torre quadrada i a un tipus de torre rodona. Però, com hem vist, no sempre aquestes torres es convertiren en castells pròpiament dits.

De la conversió d'una torre en castell, des de la primera meitat del segle XI, en tenim diversos exemples documentats. Vegem-ne un tan sols: el 10 de març del 1036, l'abat Guitard de Sant Cugat, que ja ens resulta familiar, estableix Bernat Gelmir al castell termenat de Calders per tal que el reedifiqui i pobli, construint-hi una torre alta i forta en el termini de deu anys. L'abat es reserva la meitat dels censos i la terra dominical en conreu. El terme del castell situat, com és sabut, a la marca o frontera del Penedès, del comtat de Barcelona, resta ben delimitat pels termes dels castells veïns de Castellet, Berà, Santaoliva i Albinyana. Però el castell *Kaldarium* pròpiament dit, com ara s'anomena, restava constituït per una senzilla torre, petita i poc forta, car el document diu explícitament que en el termini de deu anys l'obtentor haurà de construir «una torre més alta i més grossa que la que ara hi ha, i que en la mesura de les seves possibilitats haurà d'edificar i protegir amb muralles el predit *castrum*»³⁹, i poblar la terra i fer-la cultivar. No podrà vendre's ni traspassar a tercers dit castell, però ell i els seus successors tindran en alou la meitat del castell, els edificis i els termes, i l'altra meitat la tindran en feu. Si no ha enllestit la torre nova en el termini de deu anys haurà de pagar deu onces d'or a Sant Cugat. Aquesta penalització cal interpretar-la com a un desig de fortificar la frontera per tal d'evitar-hi les incursions sarraïnes.

Malgrat l'àmplia bibliografia dedicada als castells de Catalunya⁴⁰, arqueolò-

³⁸ P. GORINA, *Del aparejo constructivo 'opus spicatum'*. «Tarrasa-Información» (Terrassa), 17 maig 1969, pàg. 9, recorda altres mostres de dit aparell atribuïdes als segles IX i X.

³⁹ J. RIUS SERRA, *Cartulario de 'Sant Cugat' del Vallès*. C.S.I.C., Barcelona 1946, vol. II, doc. 544, pàgs. 202-203. Diu literalment el doc.: «unam turrem altiorem et grossiorem eiusque modo ibi est, et secundum posse hedifices atque munias predictum kastrum».

⁴⁰ L'obra col·lectiva *Els castells catalans*, de Pere Català Roca i altres autors (Rafael Dalmau editor. Barcelona 1967-1979, 6 vols, publicats per fascicles), conté el recull de notícies documentals més ampli per a introduir-se en la història dels castells, i inclou la referència específica de 805 castells catalans. I l'obra *Els castells medievals de Catalunya*, de Martí de Riquer i Lluís Monreal (Barcelona 1955-1965, 3 vols.) conté les millors descripcions dels monuments. Darrerament hom ha reproduït en un volum apart, els de *L'Empordà* (Figueres-Girona 1984). Una breu síntesi de vulgarització és la de Ll. Almerich: *Els castells de Catalunya* (Ed. Ll. Millà, Barcelona 1984, 122 pàgs. amb dibuixos; primera edició de l'any 1947), el qual creu que a Catalunya hi hauria uns 600 castells. Hom pot afegir-hi encara inventaris parcials com els de J. Pla Cargol: *Plazas fuertes y castillos en tierras gerundenses* (Dalmau Pla, Girona 1953), o bé Miquel Oliva Prat: *Inventario de los castillos, fortalezas, recintos amurallados, torres de defensa y casas fuertes de la provincia de Gerona*. «Revista de Gerona» (Girona), núms. 40, 41, 43, 44, 45 i 46 (1967-1969), 43 pàgs. (separata), o bé el número de «Castillos de España» (Madrid), segona època, núm. 4 (70) (enero-abril 1970), dedicat a *Los castillos de la provincia de Barcelona*, amb articles d'E. Ripoll, P. Català, C. Pallàs, J. Bassegodà, i altres.

gicament resta encara gairebé tot a fer. Disposem de materials, runes i documents, però ni s'ha fet encara la tria d'uns i altres, ni un estudi tipològic sistemàtic, si bé darrerament sembla haver penetrat arreu, per part de grups d'autodidactes inconscients i d'assessoraments incompetents, una febre terrible de buidatge de castells, que ens fa tremolar. Si això continua —i potser valdria la pena d'esmentar aquí també una altra plaga: la dels detectors de metalls en mans de depredadors—, el dany serà ben aviat irreparable. Cal dir ben clar que no tenim a Catalunya, fins ara, cap castell ben excavat.

Hi ha castells, com el de Ciurana, que constitueixen un complex baluart fronterer dels segles XI i XII, molt dignes d'esser estudiats a fons. És cert que el 20 de juny de 1967 en Pau Sendrós Roig cedí a l'Ajuntament de Martorell el castell de Rocafort, mitjançant la fundació que deuria portar el seu nom. Aquest castell mostra vestigis, a la roca situada al costat del temple, de construccions molt anteriors a les de l'edifici actual les quals probablement puguin datar-se al segle X. Però no s'ha fet encara cap estudi arqueològic seriós.

El castell de Balaguer —el «Castell Formós», construït el 897 per Lup ibn Ahmad, reconquerit per Pedro Ansúrez el 1105 i destruït per ordre de Ferran d'Antequera el 1413— ha estat objecte d'algunes campanyes d'excavacions, com la de 1972, dirigides per Lluís Díez-Coronel, sota els auspicis de l'Institut d'Estudis Lleidatans, i per Roderic Pita Mercè. Aquestes excavacions posaren de relleu l'interès de la ceràmica i dels ataurics i motius decoratius pictòrics del segle XI, en què deuria refer-se el castell pels seus amos musulmans. Hom publicà molt bé alguns dels materials trobats⁴¹. Recentment han continuat aquestes excavacions de Balaguer, dirigides per Josep Giralt, per tal de veure les successives estructures defensives, des del segle IX fins el XIV, però per ara no en sabem encara els resultats.

L'important castell de Palafolls, al baix Tordera, bastit a mitjan segle XI, fou també en part netejat, sota la direcció de l'arquitecte Joan Bassegoda Nonell, els anys 1970-1971, consolidant-ne murs i la porta principal i refent la capella. El castell de Lloret fou explorat per Armand de Fluvià, a la recerca de la planta originària. I el Castellvell de Llinars, al Vallès Oriental, propietat de l'advocat Sr. Vilaseca, fou excavat i restaurat des del 1970-1971, sota la direcció de l'arquitecte Jordi Martorell. És un bonic model de castell de planta rectangular (d'uns 18 x 15 metres), amb sitges i cisterna central, els orígens del qual poden remuntar-se al segle XII. Els materials (preferentment dels segles XIV i XV) que s'hi han trobat en fer les obres i buidar el fossat, han donat lloc fins i tot a un interessant museu instal·lat a Can Bordoï pels propietaris, i a un llibre que avui dia constitueix una de les millors monografies de materials procedents de castells catalans que tenim a la mà⁴².

Cal dir, no obstant, que aquesta feina ha estat poc coordinada. En ben pocs casos s'han fet talls estratigràfics i ha interessat de precisar els moments en què fou construïda, renovada o enderrocada cada una de les seves parets. Solament així seria possible de veure la gran varietat de solucions ideades els segles X i XI

⁴¹ Ch. EWERT, *Islamische Funde in Balaguer und die Aljaferia in Zaragoza*. Deutsches Archäologisches Institut. Berlin 1971. 281 pàgs., amb ils. Hi ha edició castellana (Excavaciones arqueológicas en España, Madrid 1979).

⁴² L. MONREAL, J. BARRACHINA, *El Castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle XV*. Publicacions Abadia de Montserrat. Montserrat 1983. 336 pàgs + 153 ils. Acurada descripció del material arqueològic: ceràmica, vidre, objectes de metall, numismàtica, objectes de pedra i ossos.

per a protegir la doble frontera musulmana i cristiana de Catalunya. La combinació de les dades dels textos amb les dels vestigis conservats, hauria de permetre d'identificar sense dubtes les estructures defensives i estudiar llur varietat en funció de les característiques del terreny i de les èpoques i modes successives.

La tipologia dels castells catalans no s'acaba pas amb el tipus de mur oval i la torre de l'homenatge a l'interior, a què ja ens hem referit aquí, ni tampoc amb el tipus de pati interior quadrat o rectangular, rodejat per murs rectes i amb torres als quatre angles o bé a dos d'ells contraposades (de vint i fins més metres d'alçada), a voltes alternant les torres rodones amb les quadrades, en angles oposats. Al segon tipus pertany l'anomenat Castellvell de Llinars del Vallès. Quan hom parla, des del segle XI, de murs sol veure'n les portes d'accés flanquejades per bestorres o torretes de 10 metres d'alçada (com les de Tàrrega), i hom sol esmentar també, dintre dels castells termenats, l'existència de *quadres amb fortalises*, que cal no confondre amb els castells termenats.

El tema dels castells és un tema arqueològicament molt ampli. Les excavacions dels castells de Vilopriu, per Maria Marsà⁴³, i de Prenafeta Vell, per Joan F. Cabestany⁴⁴, iniciades des dels anys 1977 a 1980, no han assolit encara resultats definitius. D'altres intents en curs, com els del castell de Malla (que excava un grup del Museu de Mataró) o bé el del castell de Montsoriu (en el qual treballa un equip d'Arbúcies), es troben també en una fase molt inicial per a poder-ne fer una valoració acurada⁴⁵. Amb tot, les talles estratigràfiques als fossats, iniciades el 1983, en aquest darrer exemple, poden ésser un bon camí per al coneixement de les successives etapes de la vida dels castells⁴⁶. I quan hom en coneix documentalment les etapes inicials i de destrucció, com és el cas del castell de Voltrera-Vilalba, estudiat pel Centre Muntanyenc i de Recerques Olesa⁴⁷, la recerca pot ésser encara més fructífera.

En fi, el tema dels castells és un tema cabdal per al període que ens ocupa. I no tractarem pas de resoldre'l aquí avui. Amb tot, si hom examina amb cura tot el material disponible, i majoritàriament publicat o bé indicat a les obres de conjunt com *Els castells catalans*⁴⁸, podria preparar-se la selecció dels monuments que caldria estudiar a fons, traçar una primera tipologia i un pla de tre-

⁴³ M. MARSÀ, *Castell de Vilopriu, Vilopriu*, a «Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys» (Barcelona 1982), pàg. 388.

⁴⁴ J.-F. CABESTANY, *Prenafeta Vell, Montblanc*, a «Les excavacions arqueològiques a Catalunya...», pàgs. 389-390.

⁴⁵ J. BARRIS, F. BURJACHS, A. BOVER, J. M. LLORENS, J. M. RUEDA, *Estudi de l'estratigrafia medieval del castell de Montsoriu*. «Estudi General. Miscel·lània commemorativa del desè aniversari del Col·legi Universitari de Girona» (Girona 1981), vol. I, núm. 1, pàgs. 69-80. J. M. Llorens, M. Mataró, J. M. Rueda: *Estudi del poblament al segle XI a Sant Feliu de Buixalleu, Arbúcies, Breda i Riells*. Departament Adjunt a la Presidència de la Generalitat de Catalunya. Ajuntament de San Feliu de Buixalleu. (Barcelona 1982).

⁴⁶ Per a l'estudi de la vida dels castells hauríem d'analitzar altres tipus de documents, en especial els inventaris. Vegeu Ramon d'ALÓS: *Inventaris de castells catalans*. «Estudis Universitaris Catalans» (Barcelona), IV (1910), pàgs. 129-196. Josep M. CASAS i HOMS: *El castell de Castellar l'any 1388. Transcripció i estudi d'un inventari*. «Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach» (Sabadell), XIX, núm. 1-2 (1970) pàgs. O bé estudiar-ne el sentit de les llegendes i altres elements folklòrics, seguint a Pere CATALÀ RICA: *Llegendes de castells catalans* (Rafael Dalmau edit. Barcelona 1984, 128 pàgs. amb ils.).

⁴⁷ M. CRUSAFONT, *Vida i mort d'un castell*. Mostra de ceràmica catalana policroma (s. XVII) i d'objectes i ceràmica d'àmplia cronologia del Castell de Voltrera (Abrera, Baix Llobregat). Museu d'Història de Sabadell. Centre Muntanyenc i de Recerques Olesa. Sabadell 1984. 16 pàgs. amb ils.

⁴⁸ Vegeu la referència bibliogràfica a la nota 21.

ball de camp, examinar els monuments seleccionats, triar els més adequats de cada tipus i emprendre'n la dissecció estratigràfica, sense oblidar, però, els estudis precedents foranis⁴⁹, útils en molts aspectes.

Solament així podríem completar l'estudi de la feudalització de Catalunya i de l'element essencial de dita feudalització.

Els castells en la formació dels dominis feudals

En l'estat actual dels nostres coneixements resultaria bon xic presumptuós tractar d'estudiar la formació dels grans dominis feudals de Catalunya a partir del que sabem arqueològicament dels castells. I, no obstant això, hi ha treballs, com els de Philippe Araguas⁵⁰, que cal elogiar, car es limiten molt més a la prospecció visual i de superfície, o a la recerca documental, que a gratar inconscientment la terra. Aquests estudis bàsics són necessaris per una planificació segura de l'arqueologia de la Catalunya feudal. Al mateix Araguas ja esmentat —que en el seu llibre recull 250 fortificacions per als segles X i XI— es deu l'intent de veure a través de l'aparició dels castells d'un senyoriu, la formació d'aquest⁵¹, en l'exemple d'Arnau Mir de Tost. Però els resultats obtinguts ens semblen encara insuficients: el mapa i les plantes de castells que inclou, són massa esquemàtics (de fet sols croquis) i sense escala gràfica. Treballar sol i massa depressa, en un camp gairebé verge, és perillós. La identificació dels topònims se'n ressent. Les conclusions cal considerar-les com a hipòtesis a verificar, tot i que ens pugui plaure el relleu que dona a «l'originalitat del món català respecte de la resta de l'Europa Occidental». En canvi l'intent de reconstrucció de la geografia històrica del domini senyorial, resseguint la documentació publicada o bé inèdita, i de traçar-ne els períodes o fases fonamentals, esdevé bàsic, al nostre entendre, per a facilitar les prospeccions arqueològiques i cercar els elements materials més importants, i en aquest sentit els treballs d'Araguas ens semblen molt ben encaminats.

Seguint els models dels castells de Llordà⁵², de Mur i d'Àger, encara insuficientment investigats, hom pot veure el procés de les construccions dels castells catalans de la primera meitat del segle XI, i la perfecció en la tècnica de treballar la pedra corresponent a les dues cares de la paret que hom ha de veure (car el massís de la paret està reomplert amb reble, fragments de pedra i argamassa) en aquests edificis singulars, obra sens dubte sempre d'especialistes de la construcció. Però a l'estudi de la talla de la pedra, i de les mides de les peces i de les filades, cal afegir les anàlisis de les argamasses i dels arrebossats.

Un dels aspectes més interessants per a l'estudi dels paraments dels castells, és el de llur confrontació amb els paraments de les capelles castrals corresponents, car hom sap prou bé que l'estudi de l'arquitectura religiosa resta més

⁴⁹ A. CHATELAIN, *Donjons romans des pays de l'Ouest. Étude comparative sur les donjons romans de la France de l'Ouest*. Prefaci de M. de Bouard. Eds. Picard. Paris 1973, 272 pàgs. 1 mapa, 19 plànols i ils.

⁵⁰ Ph. ARAGUAS, *Recherches sur les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce, 950-1100*. Thèse de 3e cycle. Université de Bordeaux III, 1978. 571 pàgs., 6 mapes i 255 figs. Text mecanografiat. Breu resum publicat amb el títol *Les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (970-1100)* a «Bulletin Monumental» (Paris), 137, núm. 3 (1979), pàgs. 205-224.

⁵¹ Ph. ARAGUAS, *Les châteaux d'Arnau Mir de Tost. Formation d'un grand domaine féodal en Catalogne au milieu du XIe siècle*. «Actes du 106e Congrès National des Sociétés Savantes. Perpignan 1981» (CNRS. Paris 1984), vol. I, pàgs. 61-76, amb 8 figs. (plantes sumàries dels castells de Sant Llorenç d'Ares, Orcau i Mur).

⁵² J. GODAY, *Los castillos románicos de Mur y Llordà*. «Museum» (Barcelona), IV (1909), pàgs. 403-406.

aprofundit que el de la civil o militar. Des de ben aviat, del 833 potser, alguns *castra* allunyats de nuclis de població tingueren ja a Catalunya capella pròpia (recordi's l'acta de consagració de la capella del castell de Lillet). I aquest fet no tardaria a incidir en l'evolució de l'organització parroquial, aspecte que ara no tractarem. Però el que ens interessa en aquests moments no és la funció social de la capella del castell, sinó el que representa com a element arqueològic, controlador de la cronologia del castell⁵³. Aquestes capelles, en general d'una sola nau de planta rectangular, amb àbsis de planta semicircular a l'Est, i porta a la paret Sud, cobertes amb volta de canó, foren bastides o bé a l'interior del pati clos, o bé a l'exterior de les muralles del castell pròpiament dit. Solen ésser capelles dedicades a la Mare de Déu (Santa Maria), Sant Martí, els arcàngels o sants guerrers.

En mostrar la relació del castell de Castellar (municipi d'Aguilar) amb les sis torres situades dintre del seu terme l'any 1022, Xavier Sitjes⁵⁴ ha iniciat, de retruc, un estudi que pot ésser fructífer, si té continuadors, per a la investigació dels processos de feudalització en petits àmbits locals; però en aquest cas dissortadament ja no en queda gairebé res, ni del castell ni de les torres del seu districte, car la pedra ha estat reaprofitada per a bastir-hi cases de pagès, i les comprovacions arqueològiques hi resulten difícils, no obstant el fet que el topònim Castellar sembla indicar-nos una major antiguitat.

L'organització de l'espai, en relació amb les fortaleses i els habitatges fortificats, fou objecte d'una taula rodona a Lyon, el 1982, que recentment ha vist publicades les seves actes⁵⁵. Val a dir que per aquest camí d'investigació, relacionant les noves fortaleses i els habitatges que protegeixen, podrem conèixer molt millor els problemes del repoblament, la reorganització del territori i el desenvolupament de la societat feudal en els seus aspectes materials, però a casa nostra és aquesta una tasca en bona part a realitzar i que cal encoratjar. Sembla prou indicatiu, en canvi, el fet que en l'esmentat volum hi sigui representada la zona de Castelló-València-Alacant que han treballat Pierre Guichard i André Bazzana.

Les restauracions de torres i castells

Un altre aspecte, en el qual ara no desitgem entrar a fons, però que val la pena de tenir en compte, és el de la restauració de les torres i castells. Hi ha hagut, i hi ha, criteris diferents en el que ara hom prefereix anomenar «intervenció», i no restauració, de monuments arquitectònics. Però, siguin els que siguin els criteris d'«intervenció», resten dos problemes bàsics que ens sembla que els responsables haurien de tenir presents. I són aquests: en primer lloc, el respecte pel monument; en segon lloc, la necessitat de la prospecció arqueològica prèvia al seu entorn i als seus fonaments, feta per mans expertes. Cal explorar suficientment les successives construccions i refetes, parcials o totals. La neteja indiscri-

⁵³ Carlos CID, *Las capillas románicas de los castillos barceloneses*. «La Vanguardia Española» (Barcelona), viernes 28 de mayo de 1965, 1 pág. amb fotografies. Joan ROIG CORBELLA: *Fortificaciones medievales i art gòtic religiós a Guimerà*. «Recerques» (Terres de Ponent), IV (1983), pàgs. 27-36.

⁵⁴ X. SITJES, *El sistema defensiu de Castellar a principis del segle XV*. «Miscel·lània d'Estudis Bagencs» (Manresa), núm. 2 (1982/1983/), pàgs. 151-157, un mapa amb les «vistes» (o zones de visibilitat) de les fortaleses i llur relació visual.

⁵⁵ *Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée Médiévale*. Table ronde tenue à Lyon les 4 et 5 mai 1982. Actes publiés par A. Bazzana, P. Guichard et J.M. Poisson. Gis-Maison de l'Orient. Lyon 1983. 221 pàgs., amb ils.

minada dels munts de pedra i de runa acumulats entre els vestigis encara visibles o bé soterrats, amb intervenció fins i tot de pales mecàniques, pot destruir (i destrueix cada dia) elements valuosos per a la datació de les diverses parts i etapes de construcció, i dels moments d'enderrocament o destrucció violenta, així com de les èpoques i sectors de vida més activa.

Camiel Pallàs escrivia el 1965⁵⁶ que al Servei de Conservació de Monuments de la Diputació Provincial de Barcelona hi havia arxivades dades de 287 recintes emmurallats, castells pròpiament dits i torres de defensa de la província de Barcelona, altres 110 de la de Girona, 80 de la de Lleida i 56 de la de Tarragona; en total, uns 533 monuments enregistrats, que no són pas la totalitat dels que hi hagué a les terres catalanes. Assenyalava també que llavors s'estava treballant o s'havien efectuat obres de conservació i restauració als castells de Cardona, Balsareny, Plegamans, recinte de Peratallada, Vallparadís, etc., precisant els treballs de neteja duts a terme al castell de Sant Martí Sarroca. Alguns castells, com els de Perelada, Tamarit, Balsareny, Papiol o la Roca del Vallès, foren reconstruïts pels seus propietaris, o per altres organismes i persones benemèrites. Així, el de la Geltrú que fou convertit en Museu.

Des de la creació, el 1955, de la secció de Barcelona de l'associació «Amigos de los Castillos», sorgiren filials o grups locals a Balsareny, Berga, Cardona, Castellveil i Vilar, Caldes de Montbui, Gelida i altres bandes, amb el propòsit d'impulsar les restauracions dels castells respectius. L'Associació, el 1959, organitzà a Barcelona una Exposició de Castells de Catalunya, al Saló del Tinell, en la qual s'exhibiren prop d'un centenar de plànols i unes 200 fotografies de castells, i hom edità un catàleg que és el millor testimoni⁵⁷ d'aquesta realització i dels seus propòsits. Inicià, també, un inventari que recollia les notícies de restes de castells i altres fortificacions situades en 148 municipis de la província de Barcelona. Fins convocà, el 1964, els alcaldes dels municipis que tenien castells, per tal que prenguessin consciència de l'interès de les runes i n'evitessin l'expoli o la destrucció, i es proposà de restaurar-ne alguns. No és pas ara l'hora de fer balanç dels seus propòsits i realitzacions.

Els darrers anys, a la tasca realitzada per algunes Diputacions provincials, per alguns Ajuntaments, i per particulars, s'hi ha afegit la del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya⁵⁸ que ha iniciat també un fitxer monumental, per tal de conèixer a fons la situació dels edificis i de planificar les obres d'intervenció que hi calgui realitzar Però el perill més immediat pel que fa als castells creiem haver-lo assenyalat ja en les paraules inicials d'aquesta comunicació: si no hi ha una planificació adequada de la tasca a realitzar i un propòsit ferm d'evitar, per tots els mitjans (legals, coercitius, penals, etc.), que es malmetin els jaciments arqueològics de la nostra reserva, encara potencialment rica, ben aviat ho haurem fet tot malbé i no caldran ni serveis, ni inspeccions.

⁵⁶ C. PALLÀS, *Nuestras fortalezas: su conservación y restauración*. «La Vanguardia Española» (Barcelona), viernes 28 de mayo de 1965, 1 pàg. amb 5 ils.

⁵⁷ *Exposición Castillos de Cataluña. Catálogo*. Asociación Española de Amigos de los Castillos. Sección Provincial de Barcelona. Palacio Real Mayor. Barcelona 1959. 56 pàgs. + làms. Catàleg minuciós amb llistes de castells, armes, escuts, etc. amb l'inventari descriptiu i una indicació precisa de les col·leccions on es troben les peces.

⁵⁸ Patrocinant, per exemple, breus monografies de castells com les de *El Castellnou de Llinars*. Monografies de Monuments Històrico-Artístics, núm. 2. Barcelona 1983. 23 pàgs.; o bé *El Castell de Florejacs*. Monografies de Monuments Històrico-Artístics, núm. 3. Barcelona 1983. 15 pàgs.; i catàlegs d'exposicions com el titulat *Balaguer i el món islàmic*. Museu Comarcal de la Noguera. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Ajuntament de Balaguer. Barcelona 1983. 12 pàgs., amb ils.

DEBAT

P. Bonnassie:

Voldria subratllar l'extrema importància del text de Manuel Riu, que resumeix un treball colossal i aporta resultats molt nous. Per exemple, només l'arqueologia és capaç de mostrar-nos què eren les torres de fusta de l'època carolíngia, perquè els textos no en diuen pas un sol mot. Per exemple, també, sobre el pas de la fusta a la pedra, que sembla molt precoç en la construcció militar a Catalunya (de finals del segle IX a principis del segle Xè). Igualment sobre el pas a la construcció de torres circulars, que en general se'ns presenten com a construccions molt tardanes i, en canvi, a Catalunya ja n'hi havia des de la segona meitat del segle Xè.

D'altra banda, m'agradaria plantejar una qüestió a propòsit del mot *palatium*, que resulta problemàtic, perquè a la documentació dels segles IX i X es troba sempre com a topònim, exceptuant potser el cas recollit en aquesta comunicació del professor Riu. Per consegüent, és un mot fixat, ja fossilitzat, que no designa res de concret en el paisatge.

Una altra constatació, finalment: *palatium* es troba sempre o gairebé sempre en relació amb dominis fiscals, és a dir, comtals o vescomtals. Aleshores em pregunto, a tall d'hipòtesi, si no es tracta de centres d'explotació de dominis fiscals del baix imperi o d'època visigòtica, passats després al patrimoni dels comtes o vescomtes i bisbes. En definitiva, ¿el mot *palatium* i la seva associació amb la paraula germànica *sala* no ens remetent a l'època visigòtica?

M. Riu:

El problema rau en el fet que l'arqueologia d'època visigòtica s'ha centrat sobretot en les necròpolis, però no en el tema de les estructures construïdes.

Evidentment, és possible que l'assimilació del mot germànic *sala* al romà *palatium* sigui d'època visigòtica, tot i que en aquest moment encara no ho podem provar amb l'arqueologia. I per cert, en relació al mot *palatium*, el professor Bonnassie té tota la raó quan diu que he utilitzat el document adequat per als meus propòsits, prescindint, és clar, dels que arqueològicament no em deien res. Així, doncs, no hi ha cap contradicció amb les seves observacions.

J.J. Busqueta:

A la documentació de Sant Andreu del Palomar —dins el territori de Barcelona—, apareix el topònim *sa sala* a principis del segle XII, i justament fa poc temps que s'hi han trobat restes de vil·les romanes. Són dades relatives a la hipòtesi del professor Bonnassie.

També a la mateixa època hi ha documentada una *quadra*, la de Vallbona, dins el *territorium Barchinonae*, concretament a l'entrada de Barcelona per Montcada. Dons bé, tenint en compte que és una zona dominada pels Montcada, i això fa que es produeixin conflictes jurisdiccionals amb Barcelona, m'agradaria preguntar al Dr. Riu com s'explica aquesta intrmissió feudal dins el territori de la ciutat.

M. Riu:

Aquest cas concret no el conec, però estic convençut que la ciutat exerceix una funció paralitzadora respecte a la feudalització del seu territori. Per això aquestes *quadres* apareixen sempre a la perifèria.

G. Rosselló Bordoy:

Voldria remarcar que la toponímia és, efectivament, un recurs molt important per a l'arqueologia. Per exemple, a Albalate (traducció àrab de *palatium*) hi ha palaus; a Qastil, que darrerament ha trescat en Miquel Barceló, hi ha castells, etc. Per tant, crec que la toponímia catalana ha d'ésser igualment significativa, i que ofereix indicis molt segurs per a localitzar restes arqueològiques.